

**AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN
DİN KARŞITI AKIMLAR İLE MÜCADELESİ**
AHMET HAMDİ AKSEKİ'S
STRUGGLE WITH ANTI-RELIGIOUS MOVEMENTS

CELAL BÜYÜK

Öz

Batı düşüncesinin de etkisiyle Osmanlı'nın son dönemi büyük fikri mücadelelere sahne olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hızla yayılan materyalist düşünceye karşı önemli bir mücadele başlamıştır. Bu düşüncenin tam karşısında konumlanan spiritüalizm de yayılmaya ve birçok âlim ve düşünür tarafından savunulmaya başlanmıştır.

Ahmet Hamdi Akseki, materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasında etkili hale gelmesi ve İslâmî değerlerin ters yüz edilmesi karşısında, bir yandan İslâm'ı anlamaya ve anlatmaya çabalarken, diğer yandan Batı kaynaklı yıkıcı düşünceleri eleştirmiş ve tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu makaledeki amacımız, Ahmet Hamdi Akseki'nin, dönemindeki din karşıtı yıkıcı düşünce akımlarına karşı ortaya koyduğu mücadeleyi ve söz konusu akımlar karşısında dinin önemine yaptığı vurguyu ve din savunusunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Akseki, Spiritüalizm, Materyalizm, Natürizm, Tabii Din.

Abstract

With the influence of Western thought, the last period of the Ottoman Empire was the scene of great intellectual struggles. Especially after the announcement of the Second Constitutional Monarchy, an important struggle against the rapidly spreading materialist thought has begun.

The spiritualism that lies directly opposite this thought has also begun to spread and to be defended by many scholars and thinkers.

Ahmet Hamdi Akseki, while trying to understand and explain Islam on the one hand because of materialism becoming effective in the world of Ottoman thought and the reverse of Islamic values, on the other hand he criticized and tried to show the inconsistency of destructive thoughts originating from the West.

Our aim in this article is to show that Ahmet Hamdi Akseki is trying to emphasize the importance of religion and how he struggles with the destructive currents of thought of his time.

Key Words: Ahmet Hamdi Akseki, Spiritualism, Materialism, Naturalism, Deism.

Giriş

Ahmet Hamdi Akseki'nin (1887-1951) din karşıtı yıkıcı akımlara karşı mücadelesini anlayabilmek için onun yaşadığı dönemde Osmanlı'nın içinde bulunduğu düşünce ortamına kısaca bakmamız yerinde olacaktır.

1. Materyalist Düşüncenin Osmanlı Düşünce Dünyasına Girişi ve Yayılması

18. Yüzyıl Osmanlı düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Her alanda olduğu gibi, düşünce alanında da tamamen bir gerileme ve çöküş dönemi yaşayan Osmanlı'da, bu yüzyılda bir zihniyet değişikliği yaşanmış, Batı'nın birçok alanda üstünlüğü kabul edilmiş ve yapılan yenilenme hareketleriyle Batı büyük oranda taklit edilmeye başlanmıştır (Bozyiğit, 2006: 6). Osmanlı idarecileri karşı karşıya olduğu sorunları çözmek için Batı ile her alanda ilişkilerini geliştirmiş ve bunun sonucunda Batı felsefi akımları da Osmanlı düşünce dünyasında etkili olmaya başlamıştır. Bu akımlardan biri de materyalizm akımıdır (Yılmaz, 2014: 372; Çetinkaya, 2002: 66-67).

Klasik materyalizm, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'da gelişme ve yayılma imkânı bulmuş ve gelişiminin ilk evresini II. Meşrutiyet'le tamamlamıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamından istifade eden birçok siyasi ve felsefi akım, serbestçe yayılma imkânı bulmuştur (Akgün, 1988: 8; Koç, 2009: 77-78; Bolay, 1995: 106-107). Osmanlı'da meydana gelen değişim, siyasi ve askerî alanda yapılan yeniliklere paralel olarak sosyal ve kültürel alana da yansımıştır.

Osmanlı aydınlarının din ve gelenekten bağımsız olarak akla değer vermeleri, 18. yüzyıl Fransız ansiklopedistlerinin etkisiyle olmuştur. Bu etki, dinsel sezginin yerine aklın eleştirici özelliğini koymuştur. Özellikle II. Abdülhamit (1842-1918) döneminde; Avrupa'ya öğrencilerin gönderilmesi, Fransız Devrimi'ni hazırlayan düşünürlerin fikirlerinden etkilenmelerine sebep olmuştur. 19. Yüzyılda modern eğitim kurumlarının öğretime başlaması, Tıbbiye Mektebi'nin kurulması ve eğitim kurumlarında pozitif felsefe ile ilgili bilgilerin işlenmesi, materyalizmin yayılmasını hızlandırmıştır. Yine yabancı kitaplardan yapılan çevirilerin yanı sıra, toplum yaşantısındaki yenilikler de materyalizmin yerleşmesinde etken olmuştur (Akgün, 2007: 5; Koç, 2009: 78; Engin, 1992: 184; Çetinkaya, 2002: 67; Yılmaz, 2014: 357).

Osmanlı aydınları doğal olarak çağdaş Avrupa felsefesine kendi yerel ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla yaklaşmışlar ve yerleşik felsefi geleneğe aykırı olmasına karşın, bu ihtiyaçları en uygun biçimde giderebileceğine inandıkları materyalizm, pozitivizm ve evolüsyonizm gibi felsefi öğretileri ana hatlarıyla tanıtan eserlerin çevirisine öncelik vermişlerdir (Demir, 2008: 222). Alman filozofu Ludwig Büchner (1824-1899)'in öne sürdüğü kaba ilimci materyalist fikirleri de bu devirde çevirilerle birlikte hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Osmanlı aydınının söz konusu düşünceden etkilenmesi, materyalist boyutuyla ilgili olarak daha çok Büchner, Ernst Haeckel (1834-1919) ve Jacob Moleschott (1822-1893) gibi düşünürler aracılığıyla olurken sosyal alana taşınmasıyla ilgili olarak da daha çok İngiliz Herbert Spencer (1820-1903), Fransız Gustave Le Bon (1841-1931) aracılığıyla olmuştur (Doğan, 2005: 397-398).

Pozitivizm, evrim teorisi ve biyolojik materyalizm, Osmanlı materyalizmini derinden etkilemiştir. Materyalist ve pozitivistlerde temel düşünce; olay ve olguları gözlemlemek, sorgulamak, karşılaştırmak ve denemek olduğundan Osmanlı'nın

değişmesinde sundukları reçetelerde, akıl ve bilim birinci maddeyi kapsamaktadır. Onlar, bu amaçla Batı kökenli düşünce akımlarından yararlanırken Osmanlı toplumuna örnek olarak sundukları Batı'nın kurumlarını da Batılılaşma için çözüm yolu olarak gösteriyorlardı (Engin, 1992: 185-186). Bu etkinin sonucu olarak 19. yüzyılın düşünce ikliminde din, geçmişte toplumsal yaşam için önemli fonksiyonlar ifa etmiş olmasına rağmen, miadını doldurmuş sosyal bir kurum olarak kabul edilmekteydi (Ülken, 1994: 161; Doğan, 2005: 400).

Materyalist ve pozitivist görüşleri savunan Osmanlı aydınlarının çöküş aşamasındaki devleti kurtarmak için üzerinde birleştikleri en önemli çözüm, değişimin akıl ve bilime dayalı olarak gerçekleştirilmesiydi. 19. yüzyılda Hoca Tahsin, Beşir Fuat ve Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmaları, sistemli olmamakla birlikte, materyalizmin Osmanlı'ya girmesi ve yayılması için gereken ilk şartları hazırlamıştır. Ahmed Şuayb, Baha Tevfik, Dr. Ethem Necdet, Celal Nuri, Subhi Ethem, Memduh Süleyman, Abdullah Cevdet'in fikri ve siyasi mücadeleleriyle materyalizm Osmanlı'da sistemli bir fikir hareketi haline gelmiştir (Hanioglu, 1981: 12-17; Akgün, 2002: 807-808; Yılmaz, 2014: 358). Tanzimat Fermanı'ndan ve özellikle II. Meşrutiyetin ilanından sonra özellikle Baha Tevfik, Celal Nuri, Abdullah Cevdet gibi düşünürlerce Osmanlı'da yayılmak istenen materyalizm, klasik materyalizmden daha çok, 19. yüzyılda Büchner ve arkadaşlarının temsil ettiği kaba bilimci materyalizmdir (Akgün, 1988: 50; Kılıç, 2007: 24-25).

Kısacası temel düşünce olarak Osmanlı'daki materyalist akım, maddenin ve kuvvetin ezeli ve ebedi olduğunu ileri sürerek ruhun olmadığını iddia etmekte ve bu iddialara yeni ilmi gelişmelerden deliller getirmekteydi.

2. Osmanlı'nın Son Döneminde Materyalist Düşünce ile Mücadele

19. Yüzyıl Osmanlı düşünce tarihi, kültürümüz açısından Batıcı, modernist ve reformcuların bir tarafta; İslamcı, gelenekçi ve muhafazakârların diğer tarafta yer aldığı fikrî bir mücadele ortamı olarak tasvir edilmektedir (Çetinkaya, 2002: 84).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra hızla yayılan materyalist felsefeye karşı önemli bir mücadele de başlamıştır. Materyalist görüşlerin yanı sıra tam karşısındaki felsefi sistem olarak düşünülen spiritüalizm de yayılmaya ve önemli âlimler tarafından savunulmaya başlanmıştır (Kahraman, 2011: 348). "İslamcı" olarak nitelendirilen mütefekkirler, materyalizm ve pozitivistlik reaksiyon olarak, Osmanlı'da anti-materyalist (spiritualist) felsefeyi oluşturmaya çalışmışlardır.

Osmanlı düşünce dünyasına giren ve hızla yayılan materyalist düşünceye karşı¹, Ahmet Mithat, İsmail Ferid, Şehbenderzade Filipeli Ahmet Hilmi, Harputizâde Mustafa

¹ Materyalistlere karşı çıkmış olduğu Ulûm gazetesinde yer alan yazılarıyla Ali Suâvi; *Ben Neyim: Hikmet-i Maddiyyeye Müdafaa* isimli eseriyle Ahmed Midhat; *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali* adlı eseriyle İsmail Fenni Ertuğrul; *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyûn* isimli eseriyle İsmail Ferid; *Red ve İsbat* adlı eseriyle Mustafa Efendi (Harputizâde); *Huzûr-u Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* ve *Allah'ı İnkâr Mümkin müdür?* isimli eserleriyle Filibeli Ahmet Hilmi materyalizme karşı koymaya ve dine yönelik eleştirileri cevaplandırmaya çalışmışlardır. Doğrudan reddiye yazan bu düşünürlerin dışında Said Halim Paşa, Ömer Ferit Kam, Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemsettin Günaltay, Babanzade Ahmet Naim, Mehmet Akif Ersoy, Muhammed Hamdi Yazır ve Mustafa Şekip Tunç da materyalist düşünce ile mücadele etmeye

Efendi, İsmail Fenni Ertuğrul, Ömer Ferid Kam, M. Şemseddin Günaltay, Ahmet Hamdi Akseki gibi birçok mütefekkir makale ve kitap yazarak karşı koymaya çalışmışlardır. Ahmet Mithat, materyalizmi genel anlamıyla eleştirirken; İsmail Ferid ve Şehbenderzade Filipeli Ahmet Hilmi özellikle Büchner'in maddeci fikirlerini hedef almışlardır (Bolay, 1995: 74; Kılıç, 2007: 3-4; Çetinkaya, 2002: 82-83; Yılmaz, 2014: 361).

Meşrûtiyet dönemi spiritualist düşünürleri, toplumda dinî duyguların gittikçe zayıflamakta olduğunu, bunun sebebi olarak da dinin asıl kaynaklarından öğrenilmemesi olduğunu ifade etmişlerdir. Spiritualistler, bir taraftan dini, asıl kaynaklarından hareketle izah etmeye çalışırken, diğer taraftan da Batı'daki felsefi ve bilimsel gelişmelerden aydınları haberdar etmeye çalışmışlardır. Hurafeleri gerekçe göstererek dinin ilerlemeye engel olduğunu iddia eden din karşıtlarına cevap olarak, İslâm'ın ilerlemeyi engelleyici bir unsur olmadığını ispata çalışmışlardır (Bolay, 1995: 42-43; Mardin, 1991: 281; Çetinkaya, 2002: 84; Bulut, 2016: 28-29).

Tercümeler ve süreli yayınların etkisiyle düşünce dünyasında önemli etkiler bırakan ve etkisi hala devam eden materyalizm, Osmanlı'dan itibaren Türk düşüncesini şekillendiren en önemli unsurlardan biri olmuştur (Yılmaz, 2014: 358).

3. Ahmet Hamdi Akseki'nin Din Karşısı Akımlar ile Mücadelesi

Böyle bir fikri ortamda yetişen Ahmet Hamdi Akseki, bir yandan İslâm'ı anlamaya ve anlatmaya, diğer yandan toplumdaki yıkıcı düşüncelere karşı onu bütün gücüyle savunmaya çalışmıştır. O, materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasını etkileyip belirleyici hale gelmesi ve İslâmî değerlerin ters yüz edilmesi karşısında sessiz kalmamış, gerek gazetelerde yazdığı yazılarda gerekse eserlerinde Batı kaynaklı düşünce akımlarını eleştirmiş ve bu iddiaların tutarsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır (Uludağ, 2004: 32). Akseki, materyalist düşünceye karşı Allah'ın varlığını savunurken klasik delillerden, modern düşüncenin konuya ilişkin yaklaşımlarından ve bilimin verilerinden yararlanmış (Uludağ, 2004: 32; Yetim, 2007: 57).

Akseki, dinsizleri/materyalistleri reddetmek ve onlara karşı dini savunmak için öncelikle dinin kaynağını ve ona neden gerek duyulduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

3.1. Dinin Lüzumu

Akseki'ye göre din, ilahi bir kanundur. Bize benliğimizi bildiren; Yaratıcımızı tanıtan; Allah'a ve birbirimize karşı sorumluluklarımızı tayin eden; hayat ve ahlâk hakkında en doğru bilgiyi veren, dindir. Bunun için din, bireylerin ve toplumların hayatını yönlendiren en önemli etken olarak kabul edilmektedir. Din aynı zamanda, belirli bir insana, zamana ve mekâna ait bir şey değildir. Bu yüzden bütün insanlık üzerinde dinin önemli ve büyük etkilerini gözlemlemekteyiz (Akseki, 2004: 85; 1919: 135).

Akseki'ye göre insanın doğası ve ihtiyaçları, Allah'a inanma ihtiyacını zorunlu kılmaktadır. İnsanda bir yüce varlığa tapma, bağlanma, sığınma ve korunma gibi temel psikolojik ihtiyaçlar vardır. İnsanın bu doğal yapısı, Allah inancını gerektirir (Akseki,

çalışmışlardır (Topaloğlu, 2003: 140; Yılmaz, 2014: 360-361). Bu devirde isbat-ı vacip mevzuunda telif edilen eserlerin çoğu, İslâm dünyasına dışarıdan ithal edilen ve Allah'ın varlığını inkâra dayanan felsefe ve görüşlerin reddine dairdir (Topaloğlu, 1985: 42-43; Çetinkaya, 2002: 85).

2004: 180-192). Akseki, sıkça kullandığı “İslâm tabii ve fitrî bir dindir.” ifadesiyle din duygusunun insanın yaratılışında ve doğasında var olduğunu, bu duyguyu söküp atmanın imkânsız olduğunu göstermeye çalışmıştır (Akseki, 2004: 185-192, 442-446; 1919: 134, 136; Uludağ, 2004: 33). Bu yüzden ulûhiyet fikri materyalistlerin iddia ettiği gibi, ümit ve korku gibi belli başlı saiklerin etkisiyle sonradan ortaya çıkmış arızî bir durum değil, bilakis insan tabiatından kaynaklanan aslî bir ihtiyaçtır (Akseki, 2004: 181). Dolayısıyla bu ihtiyaçlar bir şekilde tatmin edilmek durumundadır. Tatmin edilmediğinde başka varlıklarla karşılanma isteği ortaya çıkar ki insanları tevhitte uzaklaştırıp şirke götüren bu düşünce insan psikolojisine de uygun değildir (Akseki, 2004: 342; Ögük, 2014: 138). Akseki, bütün bu delillere rağmen inkâr eden kimselerin bulunmasını, ya kendi fitratlarına karşı koymalarına ya da aslî fitrat ve vicdanlarının bozulmuş olmasına bağlamaktadır (Akseki, 2004: 186; Ögük, 2014: 139; Öztürk, 2018: 84).

Akseki, dinlerin bir tekâmül sonucu bugünkü şeklini aldığını ve semavi dinlerin kaynağının ilkel dinler olduğunu ileri süren görüşleri de reddederek, ilk dinin tek Tanrılı ve vahye dayalı hak din olduğunu göstermeye çalışmıştır (Akseki, 2004: 202-212; Uludağ, 2004: 33). Ona göre salim akla dayanan din, insanlıkla beraber doğmuştur ve insanlık olduğu sürece de var olmaya devam edecektir (Akseki, 2004: 10, 166; 1977: 11; 1919: 136; Ögük, 2014: 116). Tarih sahnesinde her toplum mutlaka bir dine tâbi olmuş, ibadet olarak birçok merasim ve ayin yapmıştır. Akseki'ye göre din anlayışına sahip olmayan bir millet ve topluluğun olmayışı, dinin insanlıkla beraber tarih sahnesinde varlığını devam ettirdiğinin açık bir delilidir. *Animistler, Fetişistler, Totemiler, Putperestler*, yıldız ve ateşe tapanlar bile tapma ihtiyacının doğurduğu birçok ayin gerçekleştirmişlerdir (Akseki, 2004: 168). Bazen toplum içerisinde dinsiz olduğunu iddia eden bireyler görülse de dinsiz bir millete rastlanılmamıştır (Akseki, 2004: 126). Akseki'ye göre eğer din düşüncesi bazı tesirlerle sonradan ortaya çıkmış olsaydı, doğma gerekçesi anlaşıldıktan sonra yok olup gitmesi gerekirdi. Oysa dini hayat günümüzde hâlâ varlığını korumaktadır (Akseki, 2004: 181-182).

Akseki'ye göre din, toplumların yükselmesi ve tekâmülü için bir zorunluluktur. İnsanları birbiriyle kaynaştıran ve toplumsal uyumu sağlayan mukaddes duygular, ahlaki faziletler ve adâlet düşüncesi dine dayanmaktadır. Ona göre dinsiz olan insanlar, toplum halinde bir arada yaşamayı başaramazlar (Akseki, 1977: 8-9). Din ortadan kalktığı zaman toplumların bozularak ne olacağı bilinmeyen bir anarşiye sürükleneceğinde şüphe yoktur. Bu yüzden din, gerek bireyin, gerek ailenin ve gerekse toplumun mutluluğu açısından insanlık için vazgeçilmez sosyal bir kurumdur (Akseki, 2004: 164; 1919: 135).

3.2. Dinsizlik Eleştirisi²

Akseki dinin neden gerekli olduğunu ortaya koyduktan sonra dini yozlaştırmak ve ilahî bir kaynağa dayanmadığını ispatlamak için ileri sürülen iddialara cevap vermeye çalışmıştır.

² Osmanlı'nın son döneminde sıkça kullanılan “dinsizlik” kelimesi kontekste bağlı olarak ateizm, deizm, agnostisizm, septisizm veya seküler hümanizm anlamı taşıyabilen bir kelimedir (Gürsoy, 2000: 96). Bu kelime Akseki tarafından daha ziyade materyalizm ve natürizm akımlarını ifade için kullanılmıştır.

Dinsizliği, “Din duygusundan sıyrılıp çıkmak, ulûhiyeti, ibadeti ve ahiret hayatını inkâr etmek” şeklinde tanımlayan Akseki, bu düşünce sahiplerinin dinin insanların muhayyilesinden doğduğuna ve tekâmül ederek bugünkü şeklini aldığına inandıklarını ifade eder. Ancak o, ölümden sonra ruhun nasıl yücelip kutsiyet kazandığını açıklayamadıklarını belirterek onlara karşı çıkmıştır. Yine o, ruhlara tapınmanın hak dinden uzaklaştıktan sonra doğan batıl bir inanç olduğunu söyleyerek insanlığın ilk dininin Animizm olmasının imkânsızlığını ortaya koymaya çalışmıştır (Akseki, 1977: 15; 2004: 195-200; Ögük, 2014: 117).

Dinsizliğin mahiyetini “bilinmeyen bir tabiata inanmak” olarak belirten Akseki, bu akımı, M.Ö. 3. ve 4. asırlarda Eski Yunan’da ortaya çıkan, âlemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan “Dehriyyûn”’a dayandırır. Bu akımın amaçlarının var olan dinlerin hepsini yıkarak, şer’î sorumluluğu ortadan kaldırmak, haramları mubah kılmak, tüm insanlar arasında mal ve kadınları ortak kullanarak mubah dairesini genişletmek ve böylece dinden çıkmak olduğunu belirtir. Bu amaçlarla yola çıkıp çeşitli adlar altında, türlü kisvelere bürünerek toplum içerisinde dolaşan bu şahıslar, içinde bulundukları her milletin ahlakını bozmuşlardır. Hâlbuki kendilerini ‘âlemin ıslah edicisi’ olarak tanıtmaktadırlar. Akseki, “Dinsizler toplumları çökertmektedirler. Bunun için dinsiz olarak ilerlemek mümkün değildir” ifadesiyle onlara karşı koymaktadır. O, bu düşüncesine Batılı filozoflardan da destek aramaktadır. Bu doğrultuda, Herbert Spencer ve daha birçok filozofun da böyle düşündüğünü; dinsiz medenîleşmenin mümkün olamayacağını söylediğini vurgular (Akseki, 1912a: 358-359; Yetim, 2007: 70).

Dinsizlerin iddialarına göre; insanlığın mutluluğa ulaşması ancak, dini düşünce ve uygulamalardan uzaklaşmakla olur. İnsanlar her türlü dinî ilkelerden sıyrılmadıkça ilerleyemezler. Bu yüzden Müslümanlar da ilerlemek istiyorlarsa dinlerini terk etmelidirler. Asırlar önce tebliğ edilip uygulanan bir din, bugünün ihtiyaçlarına cevap veremez. Onlara göre ancak yeni bir akım olan dinsizlik, insanlığı mutluluğa ulaştırabilir (Akseki, 1914a: 338; 1914b: 363). Bu iddialar karşısında Akseki muhataplarına şu soruları yöneltir:

Dinsizliğin mahiyeti nedir? Ne zaman ortaya çıkmıştır? Bu akımın insanlar arasında yaymaya çalıştığı düşüncelerle kastettikleri şey, sadece medeniyeti kuvvetlendirip, ilerlemesine hizmet ederek başka yönleri görmemek midir, yoksa onların başka amaçları da var mıdır? Bunların yaymaya çalıştığı düşünceler, mutlak dinin rükünlerine ters midir, yoksa hiçbir şekilde dine ters değil midir? Medeniyet ve toplumda dinin sunduğu faydalarla bu akımın temin edeceği faydalar arasındaki nispet nedir? Şayet bu akımın geçmişi çok eskilere dayanıyorsa niçin günümüze kadar yayılmayı başaramadı? Eğer eskiyse, bu düşünceleri yayanlar niçin kendilerini göstermiyorlar? Şayet yeniyse, bunu ortaya atıp, kabul etmenin faydası nedir? (Akseki, 1912a: 358)

Akseki bu sorulara cevap verildiği takdirde, dinsizliğin mahiyetinin anlaşılacağını ifade eder.

Akseki, dinsizlik akımının toplumda büyük bir kabul görmediğini ve yayılma imkânı bulamadığını ifade eder. O, bu akımın toplumda yayılamamasının sebebini ise şöyle açıklar:

İnsanların fitraten alıştıkları, Allah’ın yüce hikmetlerinden olan sosyal düzen, onların ortaya attıkları kurallara daima üstünlük sağlamıştır. Bu sayede insanlar, onların

öne sürdükleri fikirleri her zaman çürütebilmişler ve bu yüzden dinsizler geri adım atmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca dinsizler bu düşünceleri doğrudan yayacak bir önder bulamamış ve hiçbir zaman da bulamayacaklardır (Akseki, 1912a: 359).

Görüleceği üzere Akseki'ye göre, dinsizlerin ortaya koyduğu kurallar, insan tabiatıyla uyusmamakta ve bu görüşleri savunan kimseler toplum önünde olmaktan ziyade kendilerini gizlemeyi tercih etmektedirler.

Dinsiz kişi, öncelikle bu âlemde sonsuz kudret sahibi bir Tanrı'ya iman etmiyor; Kâinata olup biten her şeyin onun emrine tâbi olduğuna inanmıyor demektir. Şu halde dinsiz nazarında her şey maddî ve tabii kuvvetlerin, mekanik kanunların etkisiyle meydana gelmektedir. Yine aynı kuvvetler ve kanunlar ile idare olmaktadır. Onların haricinde başka bir kuvvet ve sebep yoktur. Akseki'ye göre dinsiz kimse, ilim ve kudreti bütün kâinatı kuşatan kadiri mutlaka yüksek itimattan ileri gelen azametten ve irade kuvvetinden mahrum kalmakta; büyük zorluklarla karşılaştığı zaman ruhun en büyük dayanağından uzak kalmaktadır ki bir insan için bundan daha büyük bir mahrumiyet olamaz (Akseki, 2004: 109).

Dinsiz insan, ahirete ve sorumluluğa da inanmadığı için en büyük amacı, ne suretle olursa olsun maddî zevkler, nefsanî haz ve eğlenceler ve kişisel menfaatler olacaktır. Bu ise dünyada da hüsrân olmak demektir. Hâlbuki insanlar arasında doğru yolu gösterecek, şüphe perdelerini ortadan kaldıracak peygamberlerin gelmesi gerektiğine inanmayan bir kimse, bunların rehberliği olmaksızın elde edilmesi imkânsız olan birtakım hakikatlerden ve bilgilerden mahrum kalır; davranışlarının büyük kısmında doğru yolu bulamaz. İyilik yapmak isterken kötülüğe düşer; fayda beklediği yerden zarar görür. Akseki'ye göre bu da bir insan için büyük bir hüsrânlıktır (Akseki, 2004: 109).

Peki dinsiz bir toplum oluşturulamaz mı? Akseki bu soruya tereddütsüz, 'hayır' cevabını vermektedir. Ona göre dinsizliğin sonuçlarını dikkate almak, insanı dinin sosyal ihtiyaç olduğunu itirafa zorlar. O, dinsizlik akımının insanlar üzerinde bazı manevî ve sosyal problemlere neden olduğu için toplumun, ahlâkın ve ailenin bozulmasına yol açacağını, nitekim Batı dünyasında bunların görüldüğünü ifade etmiştir. Toplum, bireyleri arasında ahlâkî dayanışma olan bir zümre/topluluk demektir. Bu dayanışma, ancak toplumu oluşturan bireylerin inanç duygularının ortaklığı ile meydana gelebilir. Din ortadan kalkınca, tabiatıyla bu dayanışma da ortadan kalkacaktır (Akseki, 2004: 162). Akseki'ye göre din olmadıkça insan ve toplum mutlu olamayacağı gibi, toplumu ayakta tutacak, onu düşüşten kurtaracak etkenlerin de olmayacağı; maddî ve manevî açıdan toplumun en kısa sürede çökeceği açıktır (Akseki, 1919: 134-136; Yetim, 2007: 69).

Yine dinsizlik önce ahlâk, sonrasında da hukuk düşüncesinin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. Çünkü din olmadığı takdirde, ahlâk için herhangi bir yaptırım söz konusu olamaz. Dinsizlik her türlü rezilliğin yayılmasına ve sonuçta ahlâk fikrinin ortadan kalkması ile toplumun dağılmasına ve yıkılmasına neden olur. Dinsizlik aynı zamanda hukuk fikrini de yıkar. Çünkü bütün kanunların temeli hukuk fikridir. Hak ise, insanların ahlaki kanunlara uyması gereken bir inşa faaliyetidir ve uyulmaması halinde zor kullanılmalıdır. Buna göre hukuk düşüncesi de ahlâkın kutsî esaslarına dayanmaktadır. Mesela adalet, bir fazilet olduğu için mukaddestir. O halde ahlâk yıkıldığı takdirde, ona dayanan hukuk düşüncesi ve beraberinde bütün kanunlar da yıkılmış olacaklardır. Diğer bir ifadeyle, var olan kutsî değerlerini kaybederek iskelet

halini alacaklardır. Akseki'ye göre böyle bir sonucun toplum ve özgürlük düşüncelerini tamamen söndürmesi kaçınılmazdır (Akseki, 2004: 162).

Dinsizlik, toplum için bir afet olduğu gibi bireyler için de büyük bir felâkettir. Çünkü dinsiz bir birey, özellikle kininin esiri olacağından, onun hareketlerinin ve eylemlerinin sebebi bencillik olacaktır. Hâlbuki bencillik toplumun temel taşı olan fedakârlığın zıddıdır. Bu yüzden özellikle dinsizlerden oluşan bir toplumun kalıcı olması mümkün değildir (Akseki, 2004: 163).

Yine dinsiz nazarında toplumun mukaddes tanıdığı şefkat, erdem, evlilik ve insaniyet gibi soylu kavramların hiçbir değeri ve anlamı yoktur. Çünkü dinden kaynaklanan bütün ahlâkî esaslar, dinsiz nazarında bir hiçtir ve temelsizdir. Dinsiz, sadece tabiat kanunlarını tanır. Tabiatı ise, rekabet, mücadele ve ölümden başka bir şey yoktur. Tabiat kanununda güçlü daima zayıfı ezmekte; her hayvan, her bitki, kendi geleceğini, diğerlerinin ölümünde aramaktadır. Hayatta kalanlar kalmayanların yerine geçmektedir. Özetle tabiat, sadece bireysel hayata geçit vermektedir (Akseki, 2004: 109).

Akseki'ye göre ise tabiat kuvvetlerinin mahkûmu olmayan insana hayatı sevdiren, onu mutlu eden kaynak dindir. Bu kaynaktan mahrum olan bir kimse maddi hayat için gereken bütün refah sebeplerini yerine getirse bile, yine de huzursuzdur (Akseki, 2004: 163). Çünkü o, hayat için en büyük mutluluk kaynağı olan yüce duygulardan mahrumdur. O, hayattan manevi bir zevk alamaz. Bu kimse, maddi bir felâkete uğradığı zaman kendi hayatına son vermekten başka bir kurtuluş yolu da bulamaz. Maddi zevklerden çok çabuk usanacağından, hayatı daima can sıkıntısı ile geçer, bunun sonucunda ya intihar eder ya da düzenli bir hayat geçirmekten mahrum kalır (Akseki, 2004: 163).

Dinsizlik yalnız birey ve toplumun değil, ailenin de felaket sebebidir. Dinsizi ailesine bağlayan sadece menfaattir. Bu menfaat ortadan kalktığı veya kişi daha büyük bir menfaatle karşılaştığı zaman, aile bağının kopması gayet doğaldır. Akseki'ye göre insanları böyle büyük bir düşüş ve parçalanmalardan kurtaracak tek etken yine dindir (Akseki, 2004: 164).

3.3. Natürizm / Tabiatçılık Eleştirisi

Akseki, İslâm âleminin ilerlemesine engel olacak iki akımdan birinin; babalarının/atalarının yolunu devam ettirmede ısrar edenler; diğerinin de; babalarının/atalarının dinini tamamen bırakan dinsizlik/tabiiyyun akımları olduğunu söyler. Birinci grup hiç araştırıp, soruşturmadan, babalarının yolunu doğru olarak kabul edenlerdir. İkinci grup ise, bir yaratıcıya, bir peygambere ve bir dine inanmayanlar ve dinin ilerlemeye engel olduğunu düşünenlerdir. Akseki, birinci grubun düşüncelerinin, ilim ve marifetle uğraştıkça değişeceğini düşünmekte; ancak ikinci grubun düşüncelerinin değişmediği gibi toplumda hızla yayıldıklarını ve sayılarının günden güne arttığını belirtmektedir (Akseki, 1912a: 358; Yetim, 2007: 69).

Natürizm, tabiatı var olan kuvvetleri *ilâhlaştırmaktan* ibaret bir akımdır. Bu düşüncüyü savunanlara göre insanlığın ilk dini ruhlar ve atalara ibadet değil, tabiata tapmaktır. İnsanlar tabiatı en kaba şekilde bulunan tabii kuvvet ve maddelere ibadet etmişlerdir. Akseki, Natürizmin ortaya çıkışını şu şekilde açıklamaktadır:

Kâinatı gözlemleyen ilkel insanların dikkatlerini en çok çeken ve bütün gücüyle tecelli eden *tabii kuvvetleri* daimi bir harika şeklinde görmüşler ve bu şekilde ruhlarında uyanan korku ve ümit onlarda “*din*” *düşüncesini* uyandırmış ve Natürizm inancı ortaya çıkmıştır (Akseki, 2004: 200; 1912b: 377).

Ayrıca âlemde var olan mükemmel düzeni tesadüfe bağlayan bu akım, bütün bu düzeni mükemmel bir yaratıcıya bağlayan din mensuplarına karşı çıkmaktadır. Dolayısıyla natüristler âlemde bir yaratıcı aramanın da gereksiz olduğunu savunmaktadırlar (Akseki, 1912b: 377).

Akseki'ye göre, Natürizm akımında aldatıcı bir sürü efsaneden başka bir şey olmadığı görülür. Çünkü bu, insan düşüncesinin bir hastalığı sonucu, doğal cisim ve kuvvetlere birer kişilik atfedilerek, onlar için yapılan ayin ve ibadetten ibarettir (Akseki, 2004: 204).

Akseki, bu akımı eleştirmeye başlamadan önce Natürizm düşüncesini savunan tabiatçıların sözlerinin de diğer dinsizler gibi ne müspet ilme uygun ne de kesin bir delil ile doğruluğunu ispatlamanın mümkün olduğunu belirtir (Akseki, 2004: 202). O, bu düşüncüyü temelinden yıkacağını düşündüğü delilleri şöyle ifade eder:

Natürizm düşüncesi, dil ile ilgili bazı önermelere dayandırılmakta ve bu düşüncenin dilin düşünce üzerine olan etkileri sonucunda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Hâlbuki bu yönü hakkında önceden beri büyük tartışmalar yaşandığı gibi, bugün de henüz kesin sonuca ulaşılammıştır. Bunun içindir ki, farklı dillerde ilahları ifade eden kelimelerin birbirine uygun oldukları hakkındaki iddia pek çok itiraza uğramıştır (Akseki, 2004: 203).

Mütefekkirimize göre öncelikle daha basit bir dinin varlığı kabul edilmedikçe Natürizm gibi bir düşüncüyü anlayabilmek çok zordur. Bu yönü, dinler tarihi ve sosyoloji âlimlerinin de dikkatlerini çekmiştir. Natürist iddiaya göre din düşüncesi, -daha önce de belirtildiği gibi- insanın tabiatı yücelterek ona karşı korku ve ümit duygularıyla karışık bir tapınmasından doğmuştur. Eğer gerçek böyle olsaydı bu dinin uzun süre kalıcı olması gerekirdi (Akseki, 2004: 177-179, 203). Çünkü insanlar çok geçmeden, tapınmaya uygun gördükleri kuvvet ve olayların sıradan olaylar olarak tekerrür ettiklerini görmüş ve tabiat hakkında daha detaylı bilgi, daha açık düşünce sahibi olabilmişler ve hatta bunlara hâkim olmanın yollarını da aramışlardır (Akseki, 2004: 203). Tabii kuvvetlerin mahiyetleri anlaşıldıktan sonra onlara karşı yapılan ayinlerin devam edemeyeceği de açıktır (Akseki, 2004: 125-126) Ona göre eğer din fikrinin ortaya çıkış sebebi, insanların kâinat hakkında bir fikir edinme ihtiyacı ise, Natürizm anlayışı bu görevi yerine getirecek bir durumda değildir. Çünkü bu durumda tabii kuvveti kendi amaçları uğruna kullanma veya bunların zararlarını ortadan kaldırma gayelerine uygun olan ibadetlerin, adakların faydasız olduğu çok geçmeden anlaşılacaktır (Akseki, 2004: 203).

3.4. Tabii Din (Deizm) Eleştirisi

Ahmet Hamdi Akseki, sadece materyalist düşünce akımları ile değil döneminde İslam toplumlarını etkisine almış bulunan deist düşünce ile de mücadele etmiştir. O, ‘Tabii Din (Deizm)’ tartışmalarının sebeplerini belirtmeden önce Avrupa’da Hristiyanlığın içinde bulunduğu durumu şöyle ortaya koymaktadır:

Hristiyanlığın hurafelerle doldurulması, 16. yüzyıldan itibaren bazı düşünürlerin dine karşı şiddetli saldırılarına sebep olmuştur. Bunun sonucunda kilise nüfuzunu kaybetmiş ve kilisenin din adına yaptığı baskılar da sona ermiştir. Yeni bilim anlayışından sonra bilim adamları halkı sağlam inançlara yönlendirmek adına bütün inançları terk ederek din adına hiçbir şey bırakmamış ve her biri kendine özel bir yol bularak, o doğrultuda hareket etmişlerdir. Halk ise bunların hangisinin güvenilir olduğunu ayırt edemediğinden hepsini toptan ret yolunu tercih etmiştir. Bu akımların her biri, millî varlıkların esaslarını sarsacak ve devlet bünyesini dağıtacak bir duruma gelmiştir. Fakat bu karışıklıklar, Batılı düşünürlerin konuya eğilmelerini sağlamıştır. Durum tespiti yapılarak çareler aranmaya başlanmış ve problemin sebebinin, dinin yokluğu ve kalplerin iman nurundan mahrum olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun üzerine bu düşünürler, ruhların din ihtiyacını tatmin ve insanlığın mutluluğunu sağlamak için, maddi ve manevi ihtiyaçları giderecek bir dinin gerekli olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bu düşünürler, hurafelerle dolu Hristiyanlığın insanı tatmin etmediği gibi bu konuda sadece akla başvurma da doğru olmadığı sonucuna vardılar; çünkü bunun da geçmişteki gibi bozuluşa, ayrılığa sebep olacağı öngörülüyordu. Sonuçta mevcut bilimsel kuralları ve Hristiyanlığın -kendilerince doğru olduğuna inandıkları- inanç ilkelerini alarak bazı amelî ve ahlâkî esaslar düzenlemiş ve buna “Tabii Din” adını vermişlerdir (Akseki, 2004: 96; 1918: 239).

Bu durum tespitinden sonra Akseki, Tabii Din’i benimseyenleri şöyle eleştirmektedir:

Tabii Din’in ortaya çıkışı, insan aklı ne kadar ileri giderse gitsin yine de dinsiz yaşamanın mümkün olmadığını göstermiştir. Tanrısız bir din olamaz. Tanrı kabul edildiği halde peygamberi ve ahireti kabul etmemek; sonuçta Tanrı’yı da inkâr etmek demektir. Sadece Tanrı mefhumu bulunan bir din, soyut bir düşünceden ibaret kalır. Bununla dinden beklenen mutluluk sağlanamaz. Ona göre adl-ü rahmeti, emr-ü nehyi olmayan, kemal sıfatlardan soyutlanmış bir Tanrı’nın varlığını tasdik ile inkâr arasında bir fark yoktur (Akseki, 2004: 84). Kısacası Tanrı’nın sıfatlarındaki noksanlık Mükemmel Tanrı anlayışına zarar vermektedir.

Ayrıca Tabii Din, herhangi bir kutsî temele, mukaddes bir kitaba sahip olmadığı için, içeriği her filozofun zevk ve irfanına göre değişebilen, dinin usul ve esaslarını insanların koyduğu bir akımdır ve hak din olmaktan çok uzaktır. Filozofların Tabii Din dedikleri, semavi dinlerde var olan bazı gerçekleri -kısmi olarak- içeren felsefî akımdan başka bir şey değildir (Akseki, 2004: 84-85).

Akseki, Tabii Din’i, ilahî dinin eksik bir tarzda ifadesi olarak nitelendirdikten sonra peygamberlerin tebliğ ettiği ilâhî din ile felsefecilerin ortaya koyduğu Tabii Din arasındaki farkları şu şekilde ortaya koymaktadır:

İnsan aklının ortaya koyduğu bu ‘Tabii Din’in esasları, insan ne kadar çalışırsa çalışsın vicdanları tatmin etmekten uzaktır ve toplumsal uyumu sağlamak için peygamberlerin Allah’tan vahiy alarak insanlara tebliğ ettikleri esasların dışında bir şey bulamayacaklarını gösterir. İnsan ne kadar gayret ederse etsin, sonuçta peygamberin tebliğ ettiği sabit esaslara dönmektedir (Akseki, 1918: 242; Yetim, 2007: 63). Allah’ın varlığını ve ahireti kabul edip de peygamberi kabul etmemek kendi aklı ile uydurma bir din kabul etmek demektir. Bu açıdan 18. ve 19. yüzyıl filozoflarından bazılarının Tabii

Din diye uydurmaya çalıştıkları din de gerçek bir din sayılamaz. Zira vahyi ve peygamberliği yok sayan bir din, insanların kendi akıl ve duyularıyla uydurduğu bir şey olacağından kutsiyet ve kesinlikten mahrum demektir (Akseki, 2004: 84-85). Bir dinin hak ve bütün insanlar için hareket düsturu olabilmesi için bu temel şartları taşımakla birlikte, insanlığın hareket rehberi olacak sosyal kurallara ve ahlaki kanunlara da sahip olması gerekir. İşte bu esaslara sahip olan din, hak dindir. (Akseki, 2004: 84) Kutsiyeti bulunmayan bir şey, ne kadar ulvi gözüke de, insanların vicdanına rehberlik edemez, ibadet ve amellerinin düzenleyicisi olamaz. Ona göre böyle bir düşünceye din değil felsefi bir akım demek daha doğrudur (Akseki, 2004: 84-85).

Akseki'ye göre insanlığın aramakta olduğu ve onları tatmin edecek olan tabii din, İslam'dan başkası değildir. Çünkü İslam, cismanî ve ruhanî ihtiyaçları, birini diğerine feda etmeksizin birlikte temin ederek madde ile ruhu, dünya ile ahireti yan yana yürüten, hem duygulara hem de akla hitap eden, bireyin mutluluğunu toplumun mutluluğuna bağlayan tek dindir (Akseki, 2004: 10; Kahraman, 2005: 304).

Sonuç

Aydınlanma ve deizm adı altında 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda Avrupa'da birçok taraftar bulan din karşıtı düşünceler pozitivist ve materyalist görüşlerle de desteklenmiş, 19. asırda İslâm âlemini, özellikle Osmanlı aydınlarını etkisi altına almıştı. Avrupa'nın ilimde, sanayide ve askeri alanlarda ilerlemesi ve önemli başarılar kazanması ve Müslüman ülkeleri mağlup ederek sömürgeleştirmesi, Batı'da yaygınlık kazanan din karşıtı akımların ve felsefi görüşlerin doğru olduğu izlenimini meydana getirmiş, çeşitli telkin ve propagandaların etkisiyle bu izlenim genel bir kanaat halini almıştır (Uludağ, 2004: 31).

Akseki, dinlerin aslında ilahî temele bağlı sağlam bir dayanağının olmadığını iddia ederek İslam medeniyetinin misyonunu tamamlayıp tarihe mal olduğunu ileri süren bu düşüncelerin tamamını reddetmiş, Materyalizm, Natürizm, Tabii Din gibi akımların kaynağı, gayesi ve İslam dünyasındaki yıkıcı fikirlerini aklın ve bilimin verileri ışığında insanlara tanıtmaya çalışmıştır (Öğük, 2014: 103). Bir Yaratıcı'nın varlığını kabul edip din müessesesini inkâr edenlere karşı da Akseki genel olarak dini, özel olarak da İslâm dinini savunmaya çalışmıştır. Yine o, Batılılar ve Batıcılar tarafından ileri sürülen İslam'ın ilerlemeye engel olduğu; din, ahlâk ve maneviyatın gerilik sebebi olduğu ve toplumu çöküşe sürüklediği düşüncesinin doğru olmadığını gösterdiği deliller ile çürütmüştür. İslam toplumlarının bu akımların peşinden gitmelerinin sebebini, Allah'ı iyi tanımamaya ve peygamberlerin yolunu unutmaya bağlayan Akseki, koyu taassup ve ataları körü körüne taklidi en önemli etken olarak zikretmiştir.

Akseki, materyalistleri hayati dar kalıplar içine sıkıştırmaları, sığ ve basit düşünceye sahip olmaları, Tanrısız bir hayatı savunmayı ve yaymayı marifet bilmeleri, maneviyata hücum etmeleri, "İlim çağında dinin yeri yoktur." diyerek ilim adına Allah'ı inkâr etmeleri sebebiyle eleştirmiştir.

Akseki'ye göre bazı materyalist filozofların dinlerin aslını tabiat olaylarının yanlış bir yorumu gibi göstermeleri yanlış ve bireysel bir düşüncedir. Ona göre din, insan doğasında vardır ve fitrîdir; Allah insanı bu fitrata sahip olarak yaratmıştır. Fakat materyalistler ve natüristler bir Yaratıcı kabul etmedikleri için bütün toplumlarda

gördükleri din ve dini olaylar için dışarıdan bir sebep aramak ve bunun için birtakım faraziyeler peşinde koşmak zorunda kalmışlardır. Ona göre olayların gerçek sebeplerini görecekle basirete sahip olmayanlar elbette onlar için bir sebep düşünmek zorundadırlar. Fakat kâinatın, sonsuz bir kudret sahibi tarafından yaratıldığına iman edenler dinlerin aslını böyle aklın ve ilmin reddedeceği bir şekilde sebep göstermek zorunda değildirlar.

Akseki'ye göre materyalizm sayesinde dini duygular daha çok kuvvetlenmeye başlamıştır. Çünkü her gün biraz daha ilerleyen ilim ve teknoloji, önceden zannedildiği gibi, bütün bilinmeyenleri halletmemekte, hatta ilerlemesi nispetinde mevcut bilinmeyenlere yenileri ilave olmaktadır. Bu yüzden bugün itibariyle materyalizm, hâkim bir düşünce değil, sadece kuru bir iddia halinde kalmış bir akımdan ibarettir, denilebilir. Ona göre bu asır, materyalizmin iddia ettiği gibi dinden uzaklaşma değil, dine yeniden dönüş asrıdır. İnsanlık, her devirde dine muhtaçtır ve dinle birlikte yaşamak zorundadır. Yeryüzünde insanlık var oldukça din de var olacaktır. Yeryüzünden Allah fikrinin ortadan kalkması demek, insanlığın yok olması demektir.

Kaynaklar

- Akgün, Mehmet (1988). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Akgün, Mehmet (2002). "Materyalizmin Girişi ve Tartışmaları (1839-1923)". *Türkler*. c. 14. Ankara. 807-818.
- Akgün, Mehmet (2005). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Elis Yay.
- Akgün, Mehmet (2007). *Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri*. Ankara: Elis Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (1912a). "Maddiyyûn ve Meslekleri I". *Sebilürreşâd*. 8 (201).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1912b). "Maddiyyûn ve Meslekleri II". *Sebilürreşâd*. 8 (202).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1914a). "Müslümanların Uğradıkları Felaketler Kendi Nefislerindendir". *Sebilürreşâd*. 11 (282).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1914b). "İslam'ın Hayat-ı Sabıkını İade". *Sebilürreşâd*. 11 (283).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1918). "Din-i Tabii - Din-i Umumi". *Sebilürreşâd*. 15 (377).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1919). "Dini Dersler". *Sebilürreşâd*. 17 (433-434).
- Akseki, Ahmet Hamdi (1977). *İslam Dini, İtikad, İbadet ve Ahlak*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (1984). "Allah ve Din Fikri". *İlim, Ahlâk, İman* (der. M. Rahmi Balaban). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Akseki, Ahmet Hamdi (2004). *İslam Fıtri Tabii ve Umumi Bir Dindir*. İstanbul: Sebil Yay.
- Bolay, S. Hayri (1995). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bolay, S. Hayri (1996). *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Bolay, S. Hayri (2007). *Türk Düşüncesinde Gezintiler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Bozyiğit, Ahmet (2006). *Akkirmani'nin Felsefî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Bulut, İsmail (2016). *Nübüvve Çâğdaş Bir Yaklaşım: M. Ferid Vecdi*. Ankara: Berikan Yay.
- Çetinkaya, Bayram Ali (1999). "Meşrutiyet Devri Felsefî Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeler". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 12 (2). 159-177.
- Çetinkaya, Bayram Ali (2002). "Modern Türkiye'nin Felsefî Kökenleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VI (II). 65-91.
- Demir, Remzi (2008). "Philosophia Ottomanica'ya Genel Bir Bakış". *Düşünen Siyaset*. 8. 291-308.
- Doğan, Atila (2005). "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni Etik Arayışları". *Sakarya Üniversitesi İİBF Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu (18-19 Kasım 2005)*. Sakarya. 397-406.
- Doğan, Atila (2012). *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yay.
- Engin, İsmail (1992). "1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devletindeki Pozitivist ve Materyalist Akımlarda Kültürel Değişme Olgusu". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 179-191.
- Gürsoy, Kenan (2000). "İlhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22. 96-98.
- Hanioglu, Şükrü (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

- Kahraman, Abdullah (2005). “Zor Zamanda Yapabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Âlimi: Ahmet Hamdi Akseki”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. c. 6. 297-312.
- Kahraman, Yakup (2011). “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Felsefi Yapı: Pozitivist Paradigmanın İnşası”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4 (18). 345-351.
- Kılıç, Emrullah (2007). *Ali Fuat Başgil’in Materyalizme Bakışı ve Eleştirileri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Koç, Emel (2009). “Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Yansımaları”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1 (2). 75-96.
- Mardin, Şerif (1991). *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler 3*. İstanbul: İletişim Yay.
- Okay, M. Orhan (2008). *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Öğük, Emine (2014). “Ahmet Hamdi Akseki’nin İtikadi Meseleleri Temellendirme Usulü”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. II (1). 99-146.
- Öztürk, Resul (2018). *Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi*. Konya: Eğitim Yay.
- Toku, Neşet (1996). *Türkiye’de Anti-Materyalist Felsefe*. İstanbul: Beyan Yay.
- Topaloğlu, Aydın (2003). “Materyalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28. 137-140.
- Topaloğlu, Bekir (1985). *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Damla Yay.
- Uludağ, Süleyman (2004). “İslam’ın Bir Savunucusu Olarak Ahmet Hamdi Akseki”, *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 31-38.
- Ülken, Hilmi Ziya (1994). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay.
- Yetim, Hilal Ç. (2007). *Sebilürreşad’daki Makaleleri Işığında Ahmet Hamdi Akseki’nin Kelami Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Yılmaz, M. Necip (2014). “Filibeli Ahmet Hilmi ve Materyalizme Yönelttiği Eleştiriler”. *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (07-09 Mayıs 2014)*. İstanbul. 347-374.
- Yüce, Sefa (2012). “Felsefi Düşüncenin Edebiyata Yansıması: Türk Edebiyatında Pozitivist ve Materyalist Anlayış”. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 7/1. 2155-2183.